

El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

The unique case of *no menys* ‘although, in spite of’ in *Curial e Güelfa*: another unobserved Italianism

CATERINA MARTÍNEZ-MARTÍNEZ
caterinamartinez@ua.es

Universitat d'Alacant

Resum: El *Curial e Güelfa* se'ns descobreix com tot un repte filològic a l'hora de caracteritzar el català amerat de multilingüisme i multiculturalitat que presenta; i, encara més, si, atenent a la repercussió d'aquest model de llengua per al català contemporani, examinem la filigrana de construccions amb què està teixit. En aquest treball, ens fixem en la primera i l'única documentació en català de *no menys* amb el valor concessiu de ‘encara que, malgrat això’. Per fer-ho, recorrem a la lexicografia històrica de les llengües ambientals de la Nàpols de l'època (el francès i l'italià) i a les fonts literàries (autors i textos, obres, tòpics i figures literàries) de què beu l'obra. Així, mirarem de discernir si, efectivament, *no menys* és un altre italianisme, en aquest cas, no observat fins ara. Viu en el model lingüístic de l'autor, sembla que *no menys* fou empeltat en un exemple del català del *Curial e Güelfa* a tall de «transferència lingüística».

Paraules clau: *Curial e Güelfa*, *no menys*, italià, transferència lingüística, català

Abstract: *Curial and Güelfa* reveals itself to us as quite a philological challenge when it comes to characterizing Catalan, which is rich in multilingualism and multiculturalism; and, even more so, if, considering the repercussion of this language model for contemporary Catalan, we examine the filigree of constructions with which it is woven. In this work, we look at the first and only documentation in Catalan of *no menys* with the concessive value of ‘even though, in spite of’. To do this, we turn to the historical lexicography of the environmental languages of Naples at the time (French and Italian) and to the literary sources (authors and texts, works, clichés and literary figures) from which the work. Thus, we will try to discern if, indeed, it is another Italianism, in this case, not observed until now. Alive in the author's linguistic model, it seems that *no menys* was grafted onto an example of the Catalan of the *Curial and Güelfa* in the form of «language transfer».

Keywords: *Curial and Güelfa*, *no menys*, italian, language transfer, catalan

DATA PRESENTACIÓ: 14/09/2023 ACCEPTACIÓ: 30/09/2023 · PUBLICACIÓ: 03/12/2023

1. Introducció¹

La clau que obri el pany de l’ambient d’una novel·la sol ser l’estil d’escriptura i, en concret, la llengua. Això mateix ocorre amb el *Curial e Güelfa* (= *CeG*); tant des d’un punt de vista literari com des d’un punt de vista lingüístic, és el model de llengua el que submergeix el lector en l’ambient cortesà, multicultural i multilingüe de la Nàpols del s. xv en què degué escriure’s l’obra. Seguint l’estel dels estudis publicats fins ara a tomb de la caracterització lingüística de la novel·la, ens proposem d’examinar la procedència i l’ús de la construcció *no menys*. Aquesta locució, que ja existia en català amb el valor adverbial quantificador de ‘tan sols’, ‘res més’, ‘cap cosa més’ (*DCVB* i *DECat*, s.v. *menys*), és atestada en el següent fragment del *CeG* amb un valor i una funció nova: com a connector concessiu, equivalent a ‘encara que, malgrat això’.

(1) Lo marquès se aturà e mirà l e, bé que fos en tendra edat constituït, *no menys* li víu los ulls molt resplandents e tanta bellesa en la sua cara que natura més no n podia donar; per què respòs tantost:

–E a mi plau que meu sies.

(1442, s. xva, *CeG*, I: 40; ed. Ferrando 2007).

Fins ara en la tradició filològica catalana disposem d’alguns treballs que es fixen en la llengua del *CeG*; recordem les notes de Par (1928) o les moltes observacions de Coromines al voltant de l’estil de l’obra. Treballs més recents han mostrat la voluntat d’aprofundir en el descobriment de l’autoria (Soler 2017a i 2017b; Ferrando 2019), el model lingüístic de l’autor i de l’obra (Ferrando 2012a, 2012b i 2018; Calvo 2013; Martines 2012 i 2021; Soler 2015 i 2018c; Martínez-Martínez 2021; Martines & Martínez-Martínez en premsa), les fonts (Compagna 2012; Soler 2018a) o el context històric (Ferrando & Babbi 2021; Soler 2018b i 2021) en què fou escrita.

Hi hagut un gran aprofitament del *CeG* en els nostres diccionaris històrics i, fins i tot, en algun cas, el *CeG* ha servit com a testimoni d’ús que legitima propostes del català contemporani (mots i

* Aquest estudi s’ha dut a terme en l’Institut Superior d’Investigació Cooperativa IVITRA [ISIC-IVITRA] (Programa per a la Constitució i Acreditació d’Instituts Superiors d’Investigació Cooperativa d’Excel·lència de la Generalitat Valenciana, Ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes, xarxes i grups de recerca següents: «Variación y cambio lingüístico en catalán. Una aproximación diacrónica según la Lingüística de Corpus» (MICINUN, Ref. PGC2018-099399-B-100371); (IEC, Ref. PRO2018-S04-MARTINES); «El catalán antes y después de Pompeu Fabra (s. XVII-XXI). Impacto de la normalización sobre la evolución de la lengua catalana» (PID2021-128381NB-I00); el Grup d’Investigació VIGROB-125 de la UA; la Xarxa de recerca en innovació en docència universitària «Lingüística de Corpus i Mediterrània intercultural: investigació educativa per a l’aplicació de la Lingüística de Corpus en entorns multilingües diacrònics. Aplicacions del Metacorpus CIMTAC» (Institut de Ciències de l’Educació de la UA, Ref. 4581-2018); i el Grup d’Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d’Alacant, Ref. GITE-09009-UA).

1 Per estalviar espai, en aquest treball emprem les abreviatures següents: *Curial e Güelfa* (= *CeG*); *Gesta romanorum* (= *GR*); *Genealogie deorum gentilium libri quindecim* (= *GDGLQ*); *Della Genealogia degli Dei* (= *DGDD*); segle i segles (= s. o ss.); expressem les primeres meitats de segle amb una a, i les segones meitats, amb una b; marquem entre claudàtors (||) els conceptes i valors. Així mateix, en cada exemple marquem en cursiva la construcció estudiada i, si hi ha algun altre element a remarcar, el subratllem.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *CeG* i un altre italianisme no observat

variants, sentits, construccions sintàctiques, usos morfològics i fraseologia). Sovint és precisament el *CeG* la primera o l'única atestació d'aquests materials. Com s'ha vist, més d'una vegada, es tracta d'usos gens usuals en català i, fins i tot, manlevats d'altres llengües o de fonts textuales en altres llengües. Són autèntiques «transferències lingüístiques» que, segons els casos, han pogut arribar al català contemporani.²

Dins aquesta línia de recerca, analitzarem ací el cas del *no menys* concessiu: provarem de mostrar que és un ús, recollit al *DCVB* i només testimoniats en el *CeG*, de procedència segurament italiana; aquest *no menys* concessiu no ha tingut projecció posterior.

2. Metodologia i hipòtesi

En la lexicografia catalana, tan sols l'Alcover-Moll (*DCVB*, s.v. *menys*) recull *no menys* amb el sentit concessiu de ‘encara, malgrat això’ i l'exemplifica precisament i únicament amb el fragment del *CeG* de què partim (vg. exemple (1), *supra*). Fins ara, entre les hipòtesis sobre quin degué ser l'origen d'aquesta construcció, tenim que Ferrando (2012: 55) destacava «l'afecció [de l'autor] a jugar amb la naturalització de mots i de construccions característiques de les llengües veïnes (com per exemple [...] *no menys*)». L'autor del *CeG* probablement poliglota i en contacte literari i ambiental amb altres llengües incorporaria a la seua prosa aquest element manlevat d'alguna d'aquelles llengües.

La filologia romànica, en particular, Hofmann (1965), König (1985 i 1988), i, més recentment, Ridruejo (2021), constaten que les locucions negatives *néanmoins* del francès i *nondimeno* de l'italià eren rastre del llatí *NIHILOMINUS* ‘res menys’ (de l'ablatiu de *NIHILUM* ‘res’ + l'adverbi *MINUS* ‘menys’). En aquest sentit, convé tenir present que, des del s. XIII, en català era viu *noresmenys*; d'acord amb Martínez-Martínez (2017 i 2020), *noresmenys* (i d'altres variants com *no res menys*, *resnomenys*, *resnomanco* o *resmenys*), que inicialment havia funcionat com a quantificador, com a connector additiu i, posteriorment, com a connector metadiscursiu, va arribar a desplegar el valor de [CONCESSIVITAT] al s. XV, per coocurrència amb formes plenament concessives com ara *bé que* o *acabat que* (Martínez-Martínez 2020: 78). Amb el procés de codificació fabriana, *noresmenys* va ser bandejat i substituït pel neologisme *nogensmenys* que, a la primària del s. XX, va ser incorporat al model normatiu i potenciat com a connector adversativoconcessiu (Martínez-Martínez 2020: 51-97; Cuenca 2022).

Així, doncs, ateses les circumstàncies d'aparició de l'única documentació de l'ús concessiu de *no menys* en el català del *CeG*, provarem de discernir-ne i d'evidenciar-ne, amb mostres lexicogràfiques i textuales, l'origen lingüístic: prové, com s'havia dit fins ara, del francès *néanmoins*? O, més tost, de l'italià *nondimeno*?

² Vg. el cas de *pica*, *amolcir* o *glomerós* (Martínez 2012), *palesar* (Martínez 2021), *baldament* (Martínez-Martínez 2021) o *desenvolupar* (Martínez & Martínez-Martínez en premsa).

Per fer-ho, atès que, d’acord amb Calvo (2013: 311) i Martines (2012), la presència d’elements lingüístics aliens poden haver arribat per dues vies, que no són excloents, com són els models literaris, i el domini de l’autor del *CeG* d’altres llengües i les seues relacions amb l’ambient multilingüe de la cort napolitana, a) aprofitarem les fonts lexicogràfiques i les gramàtiques històriques del francès i de l’italià per a entendre el valor concessiu i l’ús sintàctic de *néanmoins* i *nondimeno* (i *nientedimeno*) al s. xv i, doncs, provarem de resseguir l’aparició de *no menys* concessiu en el català de l’època com a «transferència lingüística» (vg. 2.1. Fonts lexicogràfiques, *infra*); i b) recorrerem a les fonts literàries clàssiques del *CeG* per aplicar la metodologia de la lingüística i la literatura contrastiva (vg. 2.2. Fonts literàries, *infra*).

2.1. Fonts lexicogràfiques

El *DMF*, dins la lexicografia històrica del francès, recull *néanmoins*, des de la segona meitat del s. XIII, com a adverbí concessiu amb el sentit de ‘malgré ce qui vient d’être dit’. Aquesta mateixa obra lexicogràfica explica que *néanmoins* és resultat del procés de gramaticalització de *neant* i *moins* (i variants). En diacronia, especifica que, amb el valor primigeni de ‘res menys’, ‘cap cosa (més)’ com a últim terme d’una seqüència enumerativa i, doncs, amb un valor additiu, foren atestades les variants: *neient meins* al *Roman de Troie* (c. 1165) (vg. l’exemple (2), *infra*), en el llistat de valors abstractes de ‘la dignitat, l’honor, la prosperitat’ i ‘res menys’, ‘tan sols’, ‘cap cosa (més)’; i *neient mains* a les *Chroniques des ducs de Normandie* (c. 1175) (vg. *infra* l’exemple (3)), en l’enumeració d’accions espirituals com ‘honorar, enriquir, donar, plaure i ‘cap cosa (més)’. I, finalment, *nenmains* (i d’altres variants) acabà desplegant a mitjan s. XIII el valor [CONCESSIU]; l’exemple de les *Lettres de Prestres Jehans* (vg. l’exemple (4)) expressa que ‘malgrat que hom no pot traspasar el cel desert per la calor que hi fa’ (primer membre de la rúbrica), ‘quan fa vent’ ‘sí que s’hi pot entrar bé’ (segon membre)’.

(2) Tot autretant de digneté, / D’onor e de prospérité / Ait corne uns d’eus, e / *neient meins* (c. 1165, s. XIII, Benoît de Sainte-More, *Roman de Troie*: v. 27255; *DMF*)

(3) Sor Deu, t’otrei / Sor tuz homes tei honorer, / Tei enrichir e tant doner / Cum tei plaira, e *neient mains* (c. 1175, s. XIII, Benoît de Sainte-More, *Chroniques des ducs de Normandie*: v. 16271; *DMF*)

(4) Et delès cel mont est uns désiers où nus n’ose habiter pour la calour, et en cel désiert keurt un fluns de pourre que nus hom ne puet trespasser; *nenmains*, quant li vens se fiert ens et lors s’espart par la terre et par l’air, adont i puet-on bien entrer (c. 1250, s. XIII, Rutebeuf, *Lettres de Prestres Jehans*: 462-463; *DMF*)

D’aquesta manera, en francès, el procés de gramaticalització de *néanmoins*, des del valor d’adverbí quantificador o de connector additiu (vg. exemples anteriors (2) i (3)) fins al de connector concessiu (vg. *supra* exemple (4)), es produí ben enjorn: a la mitjanía del s. XIII. De fet, fins i tot, segons el *FEW* (VI-2 127b, s.v. *minus*), la variant *néant* va arribar a condensar el valor [CONCESSIU] de «formule administrative signifiant qu’il n’y a rien à mettre sous la rubrique donnée».

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

En canvi, ni aquests diccionaris, ni el *DEAF* (s.v. *néanmoins*), ni el *DGodefroy* (s.v. *neantmoins*), ni el *DTL* (s.v. *niënt*), ni els estudis de Jensen sobre la sintaxi medieval de l’occità, del francès antic i de les llengües gal·loromàniques (1986 i 1990: 251-252), ni tampoc la *GGrevisse* (2016: 315) aporten informació sobre el funcionament sintàctic i cotextual de la construcció, és a dir, segons sembla, *néanmoins* no necessitava establir cap mena de correlació amb cap element per expressar [CONCESSIVITAT].

D’altra banda, dins la lexicografia italiana, el *GDLI* (s.v. *nondimeno* i *niente(di)meno*), *GRenzi* (2001: II, 815) i la *GSalvi* (2010: II, 263) són les obres que ens fan més llum sobre l’origen. *Nondiméno* i *niente(di)meno* són resultat d’un procés de gramaticalització, paral·lel al que hem descrit adés per al francès *néanmoins* i per al català *noresmenys*: les construccions *non di méno* i *niente (di) meno*, formades per l’adverbi de negació *non* i pel pronom indefinit *niente*, seguits pel sintagma preposicional quantificador *di meno*, van començar a adquirir cada vegada un valor més gramatical (Hofmann 1965; König 1988: 150). De fet, al *GDLI*, en les primeres documentacions, apareixen recollits els valors de quantificador o connector additiu, ‘in misura non inferiore a un termine di paragone; nello stesso modo, alla stessa stregua, ugualmente’, atestats en obres clàssiques de Dante i Bembo, com mostren els exemples (5) i (6) següents:

(5) La natura particolare è obediante a la universale, quando fa trentadue denti a l’uomo, e non più né meno, e quando fa cinque dita ne la mano, e non più né meno. (c. 1304, s. xiva, Dante Alighieri, *Il Convivio*, I-VII-9; *GDLI*)

(6) Ella [la lingua toscana] e alle quantunque alte e gravi materie dà bastevolmente voci che le spongono, *niente meno* che si dia la latina, e alle basse e leggere altresì. (c. 1525, s. xvii, Pietro Bembo, *Prose della volgar lingua*, 2-27; *GDLI*)

En aquest punt convé tenir present que moltes de les locucions conjuntives formades per un element quantitatiu com ara *non*, *niente*, *nulla* o *manco di méno*, després d’haver experimentat aquest procés de gramaticalització, en què han patit un esvaïment de la referència quantificadora escalar o gradual originària, han arribat a desplegar valors de [CONCESSIVITAT]; és per això que el [CONTRAST] s’ha definit tradicionalment com una ‘estructura derivada i complexa’ (König 1988: 150) i aquesta afinitat entre el domini de la [QUANTIFICACIÓ] i el [CONTRAST] ha corroborat l’existència en moltes llengües d’una xarxa de nodes semàntics compartits, d’una arrel cognitiva comuna, en constant evolució. Així, en el cas de *nondiméno* (i altres variants com *nonaimanco*, *nientedimanco*, *nientemanco*, *nullamanco*, *nientedimeno*, *nienteméno*, *nulla(di)meno*), s’hi expressa una concessivitat de tipus correctiu en què ‘la concessió que introdueix el segon membre expressa una correcció que anul·la el que consta en el primer membre’ (Consales 2005: 630).

Apleguem en els exemples (7), (8) i (9) l’ús de *nondimeno* i *nientemeno* com a conjuncions de [CONTRAST ADVERSATIU] que ‘introducen una proposizione, anche ellittica, nella quale è enunciato un fatto il cui svolgersi non è impedito da quanto affermato in precedenza’ als ss. XIII-XIV.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa*
i un altre italianisme no observat

(7) *Ma nientemeno* natura gl'insegna a mangiare lo sugo che'l guarisce delle sue malattie. (c. 1260, s. XIII, Bono Giamboni, *Il tesoro di B. Latini volgarizzato*, 8-I-240; *GDLI*)

(8) Ne la giustizia sempiterna / la vista che riceve il vostro mondo, / com'occhio per lo mare, entro s'interna; / che, *ben che* da la proda veggia il fondo, / in pelago noi vede *e nondimeno* / èli, ma cela lui Tesser profondo. (c. 1321, s. XIV, Dante Alighieri, *Divina Commedia*, «Paraiso», 19-62; *GDLI*)

(9) [...] *e nondimeno* esso, al quale niuna cosa è occulta, più alla purità del pregator riguardando che alla sua ignoranza o allo essilio del pregato, così come se quegli fosse nel suo conspetto beato, esaudisce coloro che'l priegano. (c. 1353, s. XIV, Giovanni Boccaccio, *Il Decamerone*, 1-IV-33; *GDLI*)

Si ens fixem en l'entrada de *nondimeno* del *GDLI*, s'hi recullen tot un seguit de propietats sintàctiques i contextuals que condicionen l'expressió d'aquest valor [CONCESSIU]: la situació en el primer o en el segon membre de l'oració, el tipus de verb finit que incorpora, la classe de concessivitat correctiva que introdueix o el reforç semàntic que aporta la correlació amb d'altres elements plenament concessius com ara *benché* o *ma*, entre altres –tal com mostren els exemples (7)-(9) anteriors. Així mateix, la *GSalvi* (2010: II, 263) qualifica *nondimeno* i *nientedimeno*, dins els elements de coordinació adversativa, com a connectors adverbials de represa amb un valor de contrast contraspectiu, especialment, quan apareixen en correlació amb una oració subordinada concessiva i també quan, precedits per *e* o *ma*, atribueixen anafòricament el seu significat concessiu a la proposició precedent.

Tornant a l'exemple de partida del *CeG* que ens ocupa, *no menys*: 1) introdueix el segon membre de l'oració; 2) incorpora un predicat amb verb en forma personal («li víu»); 3) és precedit per una oració encapçalada per la construcció concessiva *bé que*; i 4) manifesta un valor de tipus correctiu en què, a la fi: ‘el marquès va voler que Curial fos el seu servent’, *bé que* [‘a pesar de de ser molt jove’] (primer membre) i *no menys* [‘malgrat haver vist que era tan naturalment bell’] (segon membre). És a dir, en aquest fragment del *CeG*, a l'hora d'expressar [CONCESSIVITAT], *no menys* funciona exactament com el *GDLI* explica que funciona el *nondimeno* italià (vg. Figura 1), cosa que fa costat a la nostra hipòtesi.

«*benché*... + *nondimeno*... + verbo finito»
«*bé que*... + *no menys*... + «li víu»»

Figura 1. Patró sintacticosemàntic de *nondimeno* en italià i *no menys* en català antic amb valor [CONCESSIU].

Sembla, doncs, que ens trobem al davant del trasllat d'un sentit (el concessiu) i d'un patró sintàctic (amb un verb en forma personal i en coocurrència amb un altre element concessiu) d'una llengua A (ben, l'italià, segons la nostra intuïció lingüística) cap a la construcció preexistent (*no menys*) d'una

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

llengua B (català antic); això és una de les primeres «transferències lingüístiques» de la història de la Mediterrània, en aquest cas, entre l’italià i el català. Seguint les precaucions metodològiques de Ferrando (2012*b* i 2018*a*), per acabar de demostrar aquesta hipòtesi, convé també que fem una ullada a les fonts literàries del *CeG*.

2.2. Fonts literàries

La major part dels estudis sobre la vessant literària, cultural i històrica del *CeG* (Ferrando 2007; Butinyà 2008; Compagna 2012; Calvo 2013; Soler 2017*a*, 2018*a* i 2018*b*) han provat a destriar-ne les fonts, les influències i les intertextualitats narratives. S’hi han advertit, entre d’altres models clàssics llatins, reminiscències de la lírica francesa, de la narrativa artúrica i les novel·les cavalleresques franceses de la primera meitat del s. xv com ara *Tristany* i *Lancelot en prose* de Chrétien de Troyes, *Le Petit Jehan de Saintré*, *Le Roman de la Rose*, etc. i, sobretot, fonts italianes com el *Novellino* de Salernitano, la *Comedia* de Dante, *Il Canzoniere* de Petrarca, i, principalment, s’hi han ataïllat «poètiques ficcions» d’obres en italià vulgar de Boccaccio com ara el *Filocolo*, la *Fiammetta*, el *Decamerone* i el *Corbaccio* i, també, d’obres en llatí com la *Genealogie deorum gentilium libri quindecim* (= *GDGLQ*) –posteriorment traduïda a l’italià sota el títol *Della geneologia degli Dei* (= *DGDD*) per l’humanista Betussi.

Precisament, aquesta darrera obra de Boccaccio, la *GDGLQ* i la posterior traducció de Betussi, la *DGDD*, ens resulten especialment útils per a l’estudi del fragment del *CeG* en què apareix l’ús concessiu *no menys*. Totes tres obres parteixen de les *Gesta romanorum* (= *GR*): una compilació anònima d’*exempla* i anècdotes protagonitzades per emperadors i altres personatges de l’època romana. Tant Boccaccio com l’autor del *CeG* l’aprofitaren de font ficcional: en van poar situacions, arguments, comparacions, és a dir, intertextualitats argumentals i, també, possibles intertextualitats lingüístiques o construccionals.

Pel que fa als paral·lelismes argumentals, per acabar de constatar que el fragment del *CeG* on trobem el *no menys* concessiu en català antic prové d’una atmosfera pregonament italiana, Soler (2018*a*: 2365 i 3373) assegura que, justament en aquest passatge del *CeG*, hi ha una clara intertextualitat: la conversa que el marquès de Montferrat estableix amb un petit Curial que es presenta a la seua cort a manera d’epifania recorda molt la de l’emperador Domicià quan es troba amb un pobre desconegut que passarà aleshores a servir-lo; Curial i el nou criat prosperaran tant al seu servei que esdevindran, pels seus mèrits, el seu gran senescal («senescallum» (vg. exemple (10)). En el quadre I, exemplifiquem, en primer lloc, aquesta intertextualitat argumental entre un extracte d’una versió germànica de les anònimes *GR* (10) en llatí –font ficcional, recordem, de les *GDGLQ* de Boccaccio– i el fragment del *CeG* en català (11) (vg. subratllats).

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

(c. 1342, s. XIVa, Extracte d'una versió germànica de les <i>Gesta romanorum</i> (copiada c. 1454-1483); Soler 2018a)	(1442, s. XVa, <i>Curial e Güelfa</i> , 1: 40; ed. Ferrando 2007)
<p>(10) Domicianus regnavit potens valde qui, cum semel per imperium equitabat, <u>quidam pauper ei obviabat</u>. <u>At ei imperator:</u> - <u>Karissime, unde es et quid est nomen tuum?</u> <u>Ait ei:</u> - <u>Domine, vestir sum</u> et in regno vestro nutritus sum. Educatus et Ingratus vocor. <u>Ait imperator:</u> - <u>Si scirem te bonum et fidelem, libenter te ad <u>servicium susciperem</u>.</u> Ait ei: - Domine, firmiter promitto. Imperator pietate motus ad servicium eum accepit, qui infra tempus breve tan prudenter se habuit quod rex eum ad miliciam promoveret. Post hoc eum cito in senescallum totius regni constituït. Iste vero cum sic exaltatus fuisset, ultra quam credi posset, elevatum est cor ejus, in tantum quod omnes opprimebat, quia ad nutum ejus omnia fiebant.</p>	<p>(11) Entrat adonchs Curial en casa del marquès (...), lo marquès, exint de missa, <u>trobant-se davant lo fadrí, dix-li:</u> <u>- De qui est?</u> <u>Lo minyó respòs:</u> <u>- Senyor, vostre són.</u> Lo marquès se aturà e mirà'l, e, bé que fos en tendra edat constituït, no menys li viu los ulls molt respòndents e tanta bellesa en la sua cara que natura més no'n podia donar; per què respòs tantost: <u>- E a mi plau que meu sies.</u></p>

Quadre I. Intertextualitat argumental entre la GR i el CeG.

I, en segon lloc, advertim que el fragment del CeG en què apareix el *no menys* concessiu constitueix una intertextualitat construcciona, sobretot, si tenim present que, d'entrada, d'acord amb Soler (2018a: 156), aquestes fonts clàssiques del CeG, en múltiples casos, hi apareixen filtrades o matisades en algun detall per la consulta en paral·lel de la *GDGLQ* de Boccaccio. En essència, es tracta d'una «transferència lingüística» entre el llatí de la versió de Boccaccio, les obres en vernacle (en italià toscà) de les Tres Corones florentines (Dante, Petrarca i Boccaccio) que devien formar part de l'excel·lent biblioteca de l'autor del CeG i que també devien córrer per la cort de Nàpols (Soler 2017a i 2018a), la llengua local (el napolità) i la llengua dels dominadors i de la Cancelleria del regne i del CeG (el català) (Calvo 2013: 311; Soler 2018c); dona suport a aquesta hipòtesi el fet que en l'italià de la versió de Betussi, apareguda un segle després (1547), es conserve el patró «*benché... + nondimeno... + verbo finito*» que trobem en el català del CeG, «*bé que... + no menys... + verb en forma finita*». Per ser més específics, aportem en el quadre II (vg. *infra*) una prova d'aquesta transferència construcciona apareguda entre el capítol XXII de la *GDGLQ* (vg. exemple (12)), el fragment del CeG (vg. (13)) i el fragment de la traducció italiana de *DGDD* (vg. (14)), a l'hora de comparar la bellesa i la joventut d'una de les tres filles d'Apol·lo i de Curial.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

(c. 1350, s. XIVb, Giovanni Boccaccio, <i>Genealogie deorum gentilium libri quindecim</i> , V: 255; ed. Romano 1951)	(1442, s. XVa, <i>Curial e Güelfa</i> , 1: 40; ed. Ferrando 2007)	(c. 1547, s. XVIa, trad. Betussi, <i>Della genealogia degli Dei de Giovanni Boccaccio</i> , I: 171; ed. [2006])
(12) Regem scilicet fuisse et reginam, quibus <u>tres fuere filie</u> , quarum due <u>maiores natu</u> , etsi forma <u>spectabiles</u> essent, <u>iunior</u> , cui Psyces nomen erat, in tantum pulchritudine ceteras excedebat mortales, ut non solum admiratione teneret spectantes, sed infigeret animis ignaris rei miraculo credulitatem, ut <u>Venus</u> esset que descendisset in terris [...]	(13) Lo marquès se aturà e mirà'l, e, <u>bé que fos en tendra edat constituït</u> , <u>no menys</u> li viu los ulls molt resplendents e tanta bellesa en la sua cara que natura més no n podia donar; [...]	14) Cioè essere stato un Re, & una Reina c'hebbero <u>tre figliuole</u> : delle quali, <u>benche le due maggiori d'anni fossero bellissime</u> , <u>nondimeno la più giovane chiamata Psiche trappassava talmente di bellezza l'altre mortali che non solamente teneva in maraviglia gli spettatori</u> , ma etiandio faceva credere agli animi ignoranti per miracolo ella essere <u>Venere</u> , che fosse discesa in terra [...]

Quadre II. Intertextualitat construccional entre la *GDGLQ* en llatí de Boccaccio, el *CeG* i la traducció a l'italià de *DGDD* de Betussi.

D'una banda, en la versió llatina (vg. exemple (12) *supra*), el [CONTRAST] s'estableix mitjançant els mots *maiores-iunior* i *spectabiles-Venus*, sense necessitat de connectors concessius –atès que en llatí la formació de nexes conjuntius de [CONTRAST] requeria un procés de gramaticalització que implicava modificacions en la funció discursiva i en l'estructura sintàctica que encara no s'hi havia produït (Cuenca 2005: 259-260); en canvi, en la versió italiana de Betussi (vg. (14)), ja apareixen els connectors concessius en correlació «*benché... + nondimeno...*» amb el «verbo finito «*trappassava*», de manera que 'Psique era tan bella que era Venus reencarnada', ['a pesar de tenir dues germanes més grans i molt belles'] (primer membre) i ['malgrat ser la més jove'] (segon membre). I, d'una altra banda, al fragment del *CeG* (vg. (13)), la fórmula «*bé que... + no menys... + el verb finit «li viu»*» expressa que 'el marquès va voler que Curial fos el seu servent', ['a pesar de ser molt jove'] (primer membre) i ['malgrat haver vist que era tan naturalment bell'] (segon membre).

En síntesi, d'una banda, les fonts narratives ens han permès acabar de fer veure el trasllat de les situacions argumentals literàries com la presentació del personatge principal (el pobre desconegut i Curial) i la posterior ascensió com a cavaller o servent del regent (l'emperador Domicià i el marquès de Montferrat) d'una obra clàssica com les *GR* al *CeG*; i, al seu torn, hem mostrat la reproducció en el *CeG* de tòpics literaris clàssics com són l'admiració de la bellesa i la joventut del protagonista presents en la *GDGLQ* de Boccaccio. Advertir-ho ha estat possible, sobretot, gràcies al fet que, com és sabut, aquestes obres són un recull de les genealogies dels déus de la mitologia romana, grega i, doncs, són una font per a la invenció d'un imaginari col·lectiu catalanoaragonès en el *CeG* –si se'ns permet concebre Curial com un Déu, bellíssim i jove.

I, d’una altra banda, a partir de les fonts lexicogràfiques, hem estat capaços de dibuixar el paradigma dels connectors concessius formats a partir de NIHILOMINUS en francès (*néanmoins*), italià (*nondimeno* i *nientedimeno* i d’altres variants) i català (*noresmenys*) (Martínez-Martínez 2017 i 2020); i, més específicament, hem constatat que hi devia haver una tendència romànica semblant a l’hora de generar elements gramaticals que expressaren [ADDICIÓ] i, posteriorment, [CONTRAST] entre els ss. XIII i XV.

Així mateix, amb *no menys* com a mostra, hem provat d’entendre i de definir què s’entenia per «transferència lingüística» entre l’italià –com a llengua local (el sudit napolità) i com la llengua literària de Dante, Petrarca i Boccaccio (el toscà)– i la llengua oficial del regne (el català); i hem constatat que aquesta «transferència lingüística» incideix sobre el *CeG* per oferir-nos aquesta única ocurrència de *no menys* concessiu en català. Així, doncs, *no menys* constitueix un manlleu semàntic i un calc d’un patró sintàctic de l’italià empeltat en una construcció catalana que ja existia –però amb un sentit diferent del concessiu: l’etimològic de ‘res menys’, ‘cap cosa (més)’.

A més, és dada sòlida per a l’adscripció del *no menys* concessiu a la llengua italiana, la correspondència entre l’ús recurrent del patró semanticosintàctic «*benché... + nondimeno... + verbo finito*» en les obres de Dante, Petrarca i, fonamentalment, Boccaccio, escrites íntegrament en italià i l’única atestació de «*bé que... + no menys... + «li viu»*» en el *CeG*. En unes altres paraules, el patró de la Figura 1 (vg. *supra*) era més que freqüent en l’italià del s. xv; de fet, si observem el quadre següent (vg. quadre III), és en les obres de Boccaccio, amb un model de llengua o d’estil més acurat, conservador i personal (Ferrando 2012*b* i 2018*b*; Soler 2017*a*: 1233 i 2018*c*), on aquest patró és més viu. A la fi, l’aparició al s. xvi de la traducció a l’italià de *DGDD* de Betussi clou la nostra argumentació amb un còmput total de 366 ocurrències de *nondimeno* amb valor concessiu, de les quals 43 són en correlació amb la locució concessiva *benché* o *ben che* i amb un verb en forma finita.

Autors i obres	<i>Nondimeno...</i>	« <i>benché</i> o <i>ben che...</i> + <i>nondimeno...</i> + verbo finito»
Boccaccio, <i>Il Filocolo</i> , 1335	12	(3)
Boccaccio, <i>Elegia di Madonna Fiammetta</i> , 1343	9	(1)
Boccaccio, <i>Il Decamerone</i> , 1353	45	(1)
Betussi, <i>Della genealogia degli Dei</i> , 1574	366	(43)

Quadre III. Ocurrències totals de *nondimeno* concessiu tot sol i de *nondimeno* concessiu en correlació amb *benché* amb verb en forma finita en l’italià dels ss. xiv-xvi.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

3. Conclusions

L'estudi del català del *CeG* és tot un desafiament filològic, des d'un punt de vista multilingüe, multicultural, sociolingüístic, antropològic i històric. D'aquest panorama podem extraure les conclusions següents:

a) L'autor del *CeG* era un expert a l'hora d'elaborar filigranes lingüístiques i literàries, era capaç de jugar a barrejar i filtrar els diversos arguments, escenes i situacions de les obres literàries, historiogràfiques, mitològiques, etc. dels clàssics i dels contemporanis que hi havia a la seua biblioteca i, a més, sembla que gaudia dislocant, intercanviant i matisant els sentits, els mots i les construccions de les llengües en què eren escrites i amb les quals convivia a la cort napolitana.

b) Fins ara, s'havia observat el caràcter no català de força construccions i mots del *CeG*, en canvi, alguns havien estat atribuïts a d'altres llengües. En aquesta ocasió, ens hem volgut fixar en *no menys*; amb exemples qualitatiu i quantitatiu de tipus documental, lexicogràfic i literari, hem provat d'argumentar que és l'italià (i no el francès) el probable punt de partença d'aquesta construcció amb valor [CONCESSIU].

c) Des del prisma lingüístic, *no menys* amb valor concessiu se'ns ha descobert com un altre cas de manlleu semàntic i calc d'una construcció italiana, concretament de *nondimeno*, que, bé per vies contextuals (l'autor convivia amb l'italià), o bé, per vies literàries, essencialment boccaccianes (l'autor coneixia l'italià), va acabar essent empeltat en un exemple del català del *CeG*.

d) Des del punt de vista literari, és sabut que el *CeG* beu de la coneixença, la consulta i la lectura de fonts argumentals clàssiques com, per exemple, de les *GR* i de les obres de Dante, Petrarca i, especialment, de Boccaccio; i també és deutora de la interiorització del model de llengua italiana o l'estil (és a dir, els sentits i les construccions) en què aquestes grans obres eren escrites.

e) Hem constatat que aquest únic ús del *no menys* concessiu en el català d'una obra on conflueixen, d'una manera o d'una altra, diverses llengües com el *CeG* constitueix, com ocorre amb *palesar*, *baldament* i *desenvolupar*, una mostra més del que devia ser una «transferència lingüística» entre l'italià i el català al s. xv.

f) Tanmateix, tot i que el *no menys* concessiu forma part de les construccions originàriament italianes aparegudes per primer i únic colp en el *CeG*, no ha tingut transcendència en l'evolució de la llengua catalana i, doncs, no ha arribat a proliferar en el català contemporani –tan sols consta en un repertori de referència com és el *DCVB*, sense cap marca sobre el caràcter de manlleu o transferència.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

Bibliografia

- Anònim (1442 [2007]) *Curial e Güelfa*, Ferrando, A. (ed.), Toulouse, Anacharsis.
- Betussi, G. (1547 [2006]) (trad.) *Della geneologia de gli Dei de Giovanni Boccaccio*, Progetto Manuzio.
- Boccaccio, G. (1939 [1343]) *Elegia di Madonna Fiammetta*, ed. a cura de V. Perniconne, Bari: Laterza.
- Boccaccio, G. (1956 [1353]) *Il Decamerone*, ed. a cura de Branca, Torino: Letteratura Italiana Einaudi.
- Boccaccio, G. (1967 [1335]) *Il Filocolo*, ed. a cura de Quaglio & Branca, Milano: Letteratura Italiana Einaudi.
- Butinyà, J. (2008) «Construir l’humanisme reconstruint la cultura i les fonts del *Curial*», ponència en el *II Encontre internacional Curial e Güelfa: aspectes lingüístics i culturals*, Alacant, La Nucia, Universitat d’Alacant.
- Calvo, C. (2013) «*Curial e Güelfa* i Boccaccio: influències lingüístiques», *Scripta: revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 2, pp. 310-324.
- Compagna, A. M. (2012) «*Curial e Güelfa*: Texto catalán, contexto italiano», dins Ferrando, A. (coord.) *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa: Novel·la Cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, 1, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 235-242.
- Consales, I. (2005) *La concessività nella lingua italiana (secoli XIV-XVIII)*, Studi linguistici e di storia della lingua italiana, Roma, Aracne, Collana diretta da Maurizio Dardano, 6.
- Constans, L. (1904) *Le Roman de Troie de Benoît de Sainte-More*, Société des Anciens Textes Français, 1, Paris, Librairie de Firmin Didot et Cia.
- Cuenca, Mª J. (2005) «Connectors i processos de gramaticalització», *Caplletra*, 38, pp. 259-277.
- Cuenca, Mª J. (2022) «Language Norm and Usage Change in Catalan Discourse Markers: The Case of Contrastive Connectives», *Corpus Pragmatics*, 4, pp. 423-448.
- DCVB = Alcover, A. M. & de Borja Moll, F. (1985) *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma: Moll.
- DEAF = Heidelberger Akademie der Wissenschaften (2020) *Dictionnaire Étymologique de l’Ancien Français*, Akademie der Wissenschaften des Landes Baden-Württemberg.
- DECat = Coromines, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial / La Caixa.
- DGodefroy = Godefroy, F. (1881-1902) *Dictionnaire de l’ancienne langue française*, Paris.
- DMF = ATILF, CNRS & Université de Lorraine (2010) *Dictionnaire du Moyen Français*.
- DTL = Tobler, A. & Lommatzsch, E. (1955-1995) *Altfranzösisches Wörterbuch (A-V)*, vol 6, Berlin / Wiesbaden.
- Ferrando, A. (coord.) (2012a) *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa: Novel·la Cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, 2, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, IVITRA.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

- Ferrando, A. (2012*b*) «Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*», dins Ferrando, A. (coord.) *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa: Novel·la Cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, 1, Amsterdam / Philadelphia John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 31-88.
- Ferrando, A. (2018*a*) «*Curial e Güelfa*: una recerca apassionant, una obra meravellosa», *Caràcters: és una revista de llibres*, 83, p. 16.
- Ferrando, A. (2018*b*) «El model lingüístic de *Curial e Güelfa*», *Revista Valenciana de Filologia*, 1, 2, pp. 39-83.
- Ferrando, A. (2019) «Els camins del *Curial* condueixen a Enyego d'Àvalos», *Serra d'Or*, 714, pp. 48-49.
- Ferrando, A. & Babbi, A. M. (coords.) (2021) *La «cavalleria umanistica» italiana / The Italian «Humanistic Chivalry»*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, IVITRA. Research in Linguistics and Literature, 29.
- FEW = Wartburg, W. von (1888-1971) *Französisches Etymologisches Wörterbuch*.
- GDLI = Accademia della Crusca (1961-2009) *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, Torino, UTET, Grandi Opere.
- GGrévisse = Grévisse, M. & Goosse, A. (2016) *Le Bon Usage*, Louvain-la-Neuve, De Boeck Supérieur.
- GRenzi = Renzi, L., Salvi, G. & Cardinaletti, A. (2001) *Grande grammatica italiana di consultazione, II. I sintagmi verbale, aggettivale, avverbiale. La subordinazione*, Bologna, Il Mulino.
- GSalvi = Salvi, G. & Renzi, L. (2010) *Grammatica dell'italiano antico*, 2, Bologna, Il Mulino.
- Hofmann, J. B. (1965) *Lateinische Syntax und Stilistik*, München, C. H. Beck'sche Verlag.
- Jensen, F. (1986) *The Syntax of Medieval Occitan*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 208.
- Jensen, F. (1990) *Old French and Comparative Gallo-Romance Syntax*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 232.
- Jubinal, A. (1839) *Oeuvres Complètes de Rutebeuf*, Société Royale des Antiquaires de France, Paris, Chez Édouard Pannier.
- König, E. (1985) «Where do concessives come from? On the development of concessive connectives», dins Fisiak, J. (ed.) *Historical semantics. Historical word formation*, Berlin et al., Mouton, pp. 263-282.
- König, E. (1988) «Concessive Connectives and Concessive Sentences: Cross-linguistic Regularities and Pragmatic Principles», dins Hawkins, J. (ed.) *Explaining Language Universals*, Chapter 6, Oxford, Oxford Handbooks, pp. 145-166.
- Martines, J. & Martínez-Martínez, C. (en premsa) «La norma i el canvi lexicosemàntic: el cas de *desenvolupar*», *Caplletra*.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

- Martines, J. (2012) «Aportació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*», dins Ferrando, A. (coord.) *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa: Novel·la Cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, 2, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 941-997.
- Martines, J. (2021) «Història del lèxic i *Curial e Güelfa*: el cas del verb *palesar*», dins Ferrando, A. & Babbi, A. M. (coords.) *La «cavalleria umanística» italiana / The Italian «Humanistic Chivalry»*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 77-125.
- Martínez-Martínez, C. (2017) «Evolució i procés de gramaticalització del marcadore discursiu *noresmenys* en català antic», *Zeitschrift für Katalanistik*, 30, pp. 53-76.
- Martínez-Martínez, C. (2020) *Origen i evolució dels connectors de contrast en català*, Alacant / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martínez-Martínez, C. (2021) «Baldament en el *Curial e Güelfa*: A les portes del valor concessiu», dins Ferrando, A. & Babbi, A. M. (coords.) *La «cavalleria umanística» italiana / The Italian «Humanistic Chivalry»*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 171-190.
- Michel, F. (1836) *Chronique des Ducs de Normandie de Benoît de Sainte-More*, Paris, Imprimerie Royale.
- Par, A. (1928) «*Curial e Güelfa* Notes lingüístiques y d'estil», Barcelona, Biblioteca Balmes.
- Ridruejo, E. (2021) «Sobre el proceso de gramaticalización de la locución concesiva *por más (mucho)*», *Revista de Historia de la Lengua Española*, 16, pp. 101-122.
- Romano, V. (1360 [1951]) *Genealogiae deorum gentilium libri quindecim de Giovanni Boccaccio*, vols. 1 i 2, Bari, Gius, Laterza & Figli.
- Soler, A. (2015) «El lèxic cortès i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals», dins Coderch, M. (coord.) *Anuario de Estudios Medievales. Innovació, traducció, reescriptura: estudis sobre lèxic i interpretació en textos literaris medievals i en les seves traduccions*, Madrid, Editorial CSIC, pp. 109-142.
- Soler, A. (2017a) *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de «Curial e Güelfa»*, València, Institut d'Estudis Catalans, Servei de Publicacions de la Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, 3 vols.
- Soler, A. (2017b) «Enyego d'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?», *Estudis Romànics*, 39, pp. 137-165.
- Soler, A. (2018a) «Les fonts clàssiques de *Curial e Güelfa*», *Scripta: revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 12, pp. 152-167.
- Soler, A. (2018b) «Italians contra catalans?: Rerefons dantesc i circumstàncies històriques d'un episodi de *Curial e Güelfa*», dins Pérez-Saldanya, M. & Roca, R. (coords.) *Del manuscrit a la paraula digital / From Manuscript to Digital Word: Estudis de llengua i literatura catalanes / Studies of Catalan language and literature*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 36-49.

Caterina Martínez-Martínez. El cas únic de *no menys* ‘encara que, malgrat això’ en el *Curial e Güelfa* i un altre italianisme no observat

Soler, A. (2018c) «El català i altres llengües en concurrència a la cort i a la cancelleria napolitanes d’Alfons el Magnànim», *Caplletra*, 65, pp. 43-67.

Soler, A. (2021) «*Curial e Güelfa*: una novel·la italiana del Quattrocento, de cavalleria humanística, escrita en llengua catalana», dins Ferrando, A. & Babbi, A. M. (coords.) *La «cavalleria umanistica» italiana / The Italian «Humanistic Chivalry»*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, IVITRA, pp. 3-16.